
JOSÉ ENRIQUE GARGALLO GIL

**DUES MENES DE FRONTERA
(LINGÜÍSTICA I ADMINISTRATIVA),
DIVERSOS MODELS DE
PARLARS (I DE PARLANTS)
XURROS FRONTERERS**

Para mi madre, prenda de aquel mes de mayo del 60

1. LIMINAR¹

L'últim mes de maig, al IV Simposi de Filologia Valenciana –en honor de Joan Veny– organitzat pel Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València, vaig exposar oralment la meua part en l'homenatge al mestre de Campos. *Ecologia i caracterització dels parlars xurros* fou el títol que els organitzadors em van proposar, el mateix que vaig servir per a la versió escrita destinada a les actes corresponents. Un parell de mesos després vaig rebre de l'amic Josep Martines l'encàrrec de col·laborar en el present número monogràfic sobre les relacions entre l'aragonès i el català. Encara en premsa aquella contribució sobre aspectes generals dels parlars castellanoaragonesos de l'interior valencià, n'ofereixo ara (desembre de 2000) una altra que pretén desenvolupar algunes qüestions particulars d'aquest món lingüístic de frontera.

«La visió dels “altres” valencians: *xurro(s)*, ús popular i adopció filològica (dialectològica), senyal de continuïtat (lingüística i administrativa) entre valencians i aragonesos de frontera». Extens epígraf, el del punt 5 d'aquell escrit precedent, que reunia i glossava diferents informacions lexicogràfiques sobre el mot *xurro*. Abast

(1) Generosa i gentil, la meua col·lega Mar Massanell i Messalles ha volgut revisar aquest text. I un cop més m'he beneficiat dels seus suggeriments i consells.

divers, el d'aquesta denominació, segons la mitja dotzena de fonts que aleshores vaig consultar: cinc diccionaris de l'àmbit del català i del castellà (*DIEC*, *DRAE*, *DECat*, *DCECH*, *DCVB*) i l'enciclopèdica aportació del professor Joseph Gulsoy a la *GEC*.

Aplicat sempre a determinats parlars i parlants, i a llurs corresponents territoris, *xurro* (o *churro*) naix com a marca identificadora de la visió de l'altre, etiqueta popular aprofitada (sense el matís pejoratiu que a voltes comporta entre la gent del poble) pels cultivadors de la filologia, i més en particular de la dialectologia. Una alteritat que, dins del context valencià i des de la perspectiva catalanoparlant, abraça com a mínim la modalitat castellana de base aragonesa (àlies, «castellanoaragonesa») emprada pels valencians veïns de l'interior, i també els seus parlants, així com la mateixa terra que els acull. Una etiqueta que, si fem cas del *DCVB*, valdria àdhuc per al sud valencià de parla (castellano)murciana. Una visió de l'altre que s'estén, a més, segons que indiquen algunes fonts consultades (*DECat*, *DIEC*, *DRAE*), més enllà de la divisòria administrativa amb l'Aragó.

De les diverses comarques valencianes d'interior susceptibles de rebre la denominació de *xurres*, em dedicaré ací (com en el meu escrit anterior) a les més septentrionals: l'Alt Millars, l'Alt Palància, els Serrans i el Racó d'Ademús. No pararé esment, si no és per mostrar paral·lelismes o afinitats, a demarcacions com ara la Foia de Bunyol o Énguera i la Canal de Navarrés (que Gulsoy –*GEC*– considera dins del domini *xurro*), ni a territoris fronterers o enclavaments castellanoparlants del sud valencià (Montoya 1982, 1989). Sí que inclouré, en canvi (a diferència del que vaig fer en l'anterior escrit), dades sobre l'Aragó limítrof amb aquesta part septentrional del País Valencià.

La peculiaritat *xurra* no implica només una frontera lingüística (castellà/català), sinó també una d'administrativa (Aragó/València). I aquesta última, tot i condicionar determinades actituds dels parlants/habitants *xurros* de banda i banda de la ratlla (v. l'apartat 6), no impedeix una essencial afinitat lingüística dels corresponents parlars, siguen d'un cantó administratiu o de l'altre.

La percepció de l'element humà i lingüístic *xurro* desborda la divisòria administrativa amb l'Aragó en aquesta part de País Valencià on la frontera lingüística corre més cap al litoral. En són testimoni les respostes que l'*ALEANR* adjudica a dues localitats *xurres* del cantó valencià: Aranyuel [Arañuel] (Cs 300) a l'Alt Millars i Titagües [Titaguas] (V 101) als Serrans. SERRANO és el títol del mapa 515, que consigna *churro*² per a totes dues localitats, i si bé la segona aporta la precisió 'Habitante de la parte alta de la provincia de Valencia', per a la primera s'especifica 'Aragonés' com a glossa.

D'altra banda, *xurro* serveix per a anomenar l'element veí de l'Aragó limítrof (la gent, la parla, la terra) més cap al nord, allà on la ratlla administrativa coincideix amb la frontera lingüística. En rebem testimonis dels dos costats del llindar lingüísticoadministratiu: «I aquells pobles lluny? —És a Cantavella i a l'Anglesola [Cantavieja i la Iglesuela del Cid, en les respectives versions castellanoficials], que parlen *xurro*», li explicaven a Joan Coromines l'any 1935 (*DECat*, s.v. *xurro*). «En el

(2) Com faig en aquest cas, em prenc d'ara endavant la llicència de convertir a l'ortografia castellana les dades de l'àmbit castellanoaragonès aportades per l'*ALEANR* i per l'*ALPI*, que utilitzen una transcripció prou complicada de reproduir en aquest mitjà informàtic.

habla de Iglesias se dice de los aragoneses que viven al límite del País Valenciano», escriu Julián (1998: 30) des de l'Anglesola.

Amb aquest esperit transfronterer d'allò xurro, aplego en la meua contribució dades extretes bàsicament de monografies dialectals i de l'*ALEANR*, corresponents a les quatre comarques valencianes esmentades i a una faixa de l'Aragó (província de Terol) contigua al País Valencià (tant al de parla catalana, més al nord, com al de parla castellana –xurra– des de Villahermosa –v. 6.2.1– cap al sud). Dades que responen a diferents talls cronològics del segle xx, des de les ja llunyanes de Torres Fornés (1903) fins a les més recents de les últimes dècades.

Recull de material amb què confio allunyar la temptació de percebre el xurro i els xurros com un tipus de parlar i una mena de gent de característiques essencialment homogènies. Sanchis (1967: 210) ja ens advertia, a propòsit de Fanzara (l'Alt Millars, a la vora del domini lingüístic català), sobre trets que, tot i ser «[...] comunes al habla de los demás pueblos del Alto Mijares, suelen producirse en Fanzara con bastante mayor intensidad [...]». Així, la pèrdua de *-d-* intervocàlica en formes com *mariu* o *perdiu*, que ja no es dona poc més a l'interior, Millars amunt. Menys cautament, en canvi, Llatas (1959, I: 79) presentava com «de uso común en todos los pueblos del contorno» la majoria de mots del seu vocabulari del Villar del Arzobispo i la comarca dels Serrans, fins i tot aquells per als quals no consignava cap localització. No és creïble, però, que formes com *cadira* (Llatas 1959, I: 148) o *juliol* (Llatas 1959, II: 55), catalanismes evidents, s'utilitzessen aleshores (ni menys ara) gaire més endins de la frontera lingüística (a la vora de la qual se situa el Villar). Ni, per tant, que arribes(en) fins a la localitat més ponentina del territori explorat per Llatas (1959, I: 79; n. 4): a saber, Casas Bajas, al Racó d'Ademús.

De les nou contribucions de Nebot que compto a l'*Archivo de Filología Aragonesa* (*AFA*),³ d'entre els números que van de l'any 1980 al 1994, només en unes quantes (Nebot 1982: 63; 1983: 47; 1986: 123-124; 1994: 155) he sabut trobar l'advertiment explícit de l'autora sobre els cinc punts en què va realitzar enquestes *in situ*: concretament, a Aiòder [Ayódar], Torralba del Pinar, Vilamalur [Villamalur] (a l'Alt Millars), l'Alcúdia de Veo [Alcudia] i Almedíxer [Almedíjar] (a l'Alt Palància); tots cinc, de la zona pròxima a la frontera lingüística. Tot i així, aquests nou articles de Nebot publicats a l'*AFA* inclouen títols on s'al·ludeix sense més precisió a *el Alto Mijares* i *el Alto Palancia*, com si els respectius textos s'ocupessin en general dels parlars de la cinquantena de municipis que apleguen totes dues comarques. Em temo, doncs, que més d'un lector corre el risc de tenir una visió esbiaixada d'aquests parlars de l'Alt Millars i de l'Alt Palància, si es refia de l'adequació dels títols als articles de referència.

Un altre risc és que l'extrapolació de dades d'aquells cinc punts d'enquesta al conjunt de les dues comarques faça incórrer l'autora ocasionalment en inexactituds com aquesta: «La comadreja recibe la denominación de *mustela*» (Nebot 1994: 188). On?, em pregunto. Si Nebot hagués fet enquestes més a l'interior, sens dubte hauria trobat la forma *paniquesa*, general pel Baix Aragó de parla castellana, amb continuïtat

(3) De les quals sis són citades al llarg del meu article i, per tant, recollides entre les referències bibliogràfiques finals.

per l'Alt Millars més ponentí. La recull Gargallo (1982: 245) a la seua Puebla de Arenoso natal. La consigna l'*ALEANR* a Aranyuel (Cs 300; mapa 472: COMADREJA).⁴ *Mustela* s'utilitza en una part de l'Alt Millars i de l'Alt Palància, però no penetra fins al límit amb l'Aragó, ni molt menys s'utilitza a Rubielos, al territori contigu de la província de Terol, com pretén Nebot (1994: 188).⁵ Tampoc al Racó d'Ademús (*ibídem*), que té igualment *paniquesa* (Gargallo 1987: 708-710).

Aquesta distribució lèxica entre *mustela* (amb lleus variants com *mustelda* o *mostelda*), que continua territorialment la *mustela* de l'àmbit català, i *paniquesa* (amb continuïtat per bona part de l'Aragó), em pareix una mostra evident de la diversitat interna (no sempre ben ponderada) dels parlars castellanoaragonesos de l'interior valencià, així com dels de l'Aragó més immediat.

Sobre aquest àmbit lingüístic de frontera, sobre una sèrie de qüestions lligades a la fesomia dels seus parlars, tracto en els quatre apartats següents.

2. CONTINUÏTAT D'ÀREA LINGÜÍSTICA TRANSFRONTERERA: ELEMENTS ARAGONESOS O CATALANS? (O CATALANS I ARAGONESOS?)

Tot sovint es poden llegir interpretacions que expliquen determinats mots d'aquesta àrea xurra com a valencianismes (catalanismes), quan fàcilment es presten a ser interpretats alternativament com a aragonesismes. M'hi vaig referir a Gargallo 1986: 652-653. Però val a dir que també es pot donar la situació inversa, com em fa notar Montoya (1989: 168), o sia, que pretesos aragonesismes admeten la interpretació alternativa de catalanismes en aquesta mena de parlars castellans fronterers. «Diuen que cadascú agrana cap a sa casa», afirma en un altre lloc el mateix Montoya (1982: 64). I deu ser cert. Un parell de pàgines més avall aquest autor (Montoya 1982: 66) es refereix a *ansa* com a catalanisme de l'enclavament de Monfort, segons dada que extrau del *ALPI* (mapa 18: ASA). L'atles en qüestió mostra com aquesta variant, que conserva el grup -NS- del llatí *ANSA*, s'estén per bona part del terç oriental peninsular, i abraça territori de parla castellana i catalana del País Valencià. L'*ansa* de Monfort, així com la de l'àmbit xurro que jo contemplo ací, tant podria ser un catalanisme com un aragonesisme. No deu ser molt diferent el cas de *pansa* (< lat. *PANSA*), forma general a l'Aragó, amb continuïtat per la zona xurra [*ALEANR*, mapa 1530: (UVA) *PASA*]. La *pansa* que recull Torres Fornés (1903: 267) entre les paraules aragoneses de Sogorb [Segorbe], a l'Alt Palància, bé podria trobar algun candidat que la volgués explicar com a catalanisme. I potser no els faltaria raó, ni a Torres Fornés ni al postulator de la interpretació alternativa des del català. Sens dubte perquè són abundants els casos de continuïtat d'àrea lèxica on la fonètica (la històrica i l'actual) va d'acord amb el català veí i amb l'aragonès residual que perviu en aquests parlars de frontera.

Molts filòlegs s'han referit ja a aquesta comunitat constitutiva de trets entre l'aragonès i el català. Així, els meus admirats Colón (1976: 88-89) i Veny (1991: 100-

(4) Tot i que l'*ALEANR* va ser publicat entre 1979 i 1980, Nebot no trau profit dels valuosos materials d'aquesta obra en els articles esmentats. Aparentment perquè aquests deriven d'un treball anterior a l'aparició de l'atles (una tesi doctoral, pel que sembla), les dades del qual no s'haurien incorporat ja als articles, de publicació més recent i esglaonada.

(5) L'autora es refia del diccionari d'Andolz (1984, s.v. *mustela*), inexacte en aquesta dada i en un bon grapat d'informacions lexicogràfiques sobre Rubielos. Vegeu més detalls a Gargallo (1986: 655-656).

103). També s'ha escrit prou sobre els elements de lèxic compartit (tot sovint sense indicis diferenciadors en la fonètica) que troben acollida en parlars castellans de frontera dins l'àmbit administratiu valencià, romanços de tipus consecutiu.⁶ Remeto sense més detall a les consideracions de Nebot (1991: 41) sobre el castellanoaragonès de l'Alt Millars i l'Alt Palància, a les de Gulsoy (1963-1968: 335) sobre els parlars d'Énguera i la Canal de Navarrés, i a les de Montoya (1989: 167-168) sobre el (castellano)murcià de terres alacantines. Tots tres assenyalen elements lèxics susceptibles de ser mirats i explicats diferentment, com qui mira l'anvers o el revers d'una mateixa fulla.

3. EL COMPONENT ARAGONÈS, A BANDA I BANDA DE LA RATLLA ADMINISTRATIVA

Si no és en alguns dels aragonesismes, més o menys declarats o evidents, que s'han estès pel català de terres valencianes (Veny 1991), en general els elements de procedència i afinitat aragoneses (tot sovint delatats per llur tractament foneticohistòric) que trobem en l'àmbit xurro, palesen una continuïtat entre els parlars castellanoaragonesos del costat administratiu valencià i els de l'altra part de la ratlla, però no solen traspasar la frontera lingüística cap a llevant. L'*ALEANR* constitueix des de fa un parell de dècades, d'ençà de la seua publicació, un suport visual inestimable per a argumentar el que la documentació antiga, la gramàtica històrica i altres indicis fragmentaris com les monografies dialectals ens suggerien a voltes de manera parcial fins fa ben poc.

Vaso 'arna, rusc, buc d'abelles' sembla que és un d'aquells elements lexicals de procedència aragonesa que ha penetrat fins al català de terres valencianes, més que no pas un mossarabisme (com pretén Coromines en el seu *DECat*, s.v. *vas*). Així ho suggereix Joan Veny (1991: 111), amb una certa prudència, però («si no són [aquest i *colmena*] casos de continuïtat d'àrea lingüística»). I els diversos testimonis de *vaso* en la zona xurra (Monzó 1951: 238; Gargallo 1982: 256; 1987: 1132) fan de pont dins una àrea lèxica que baixa des de Navarra i l'Alt Aragó (*ALEANR*, mapa 745: COLMENA).

Mots que el diccionari acadèmic del castellà (*DRAE*) localitza a l'Aragó, com *mardano* ('mascle de l'ovella') o *güeña* ('embotit fet de vísceres del porc'), cobreixen també el castellanoaragonès de València. A més de nombrosos testimonis en monografies dialectals (*mardano*: Alba 1986: 44; Gargallo 1982: 240; 1987: 1056; Llatas 1951, II: 77; Nebot 1985: 460; *güeña*: Gargallo 1982: 235; 1987: 1037; Llatas 1959, II: 40; Nebot 1991: 37; Torres Fornés 1903: 263), ens corroboren l'ús de les dues formes en aquesta zona els mapes 603 (MORUECO) i 685 (EMBUTIDO DE VÍSCERAS) de l'esmentat atlas.

Altres formes no exclusives de l'Aragó ni de l'aragonès, però en tot cas circumscrites a l'orient peninsular, cobreixen igualment la nostra àrea de frontera: com l'*ababol*

(6) Segueixo la terminologia de Veny (1985: 29) a propòsit de dialectes (romànics) –jo en diré romanços– *constitutius* i *consecutius*: «Segons que l'origen dels dialectes romànics arranqui de l'evolució *in situ* del llatí vulgar parlat en el territori en qüestió o sigui resultat d'un trasplantament humà o colonització, podem distingir els *dialectes constitutius* dels *dialectes consecutius* [...]»

(‘rosella’) que, segons el *DRAE*, s'utilitza prioritàriament «en regiones del Oriente de la Península». Nom de flor que l'*ALEANR* registra a bastament per l'Aragó, amb continuïtat per l'àrea xurra de València (cf. a més els testimonis de Gargallo 1982: 214; 1987: 943; Llatas 1959, I: 87; Nebot 1990: 107; Ríos 1989: 117; Torres Fornés 1903: 252). Utilitzat a Múrcia, Sòria i Conca, segons el *DCECH* (s.v. *amapola*). Nom d'una revista trimestral editada des de 1995 per l'*Instituto Cultural y de Estudios del Rincón de Ademuz*.

4. LA INFLUÈNCIA DEL CATALÀ (VALENCIÀ), BEN NOTÒRIA ALS PARLARS DE FRONTERA LINGÜÍSTICA, MENYS MARCADA COM MÉS AL L'INTERIOR

Basant-se en dades de l'*ALEANR*, i sota el títol d'«Algunas influencias léxicas del catalán en el castellano de Aragón», Fort realitza (1988) un estudi sobre la penetració d'un bon grapat de tipus lexicals catalans (amb les seues variants) per terres de l'Aragó de parla castellana. No deixa de cridar-me l'atenció que el mapa que aporta l'autora (Fort 1988: 841) mostre una franja d'escassa penetració de catalanismes al sud-est de les províncies d'Oscà i Saragossa (a tocar d'aquella altra «Franja»; la de l'Aragó catalanòfon), mentre que la major part de la de Terol (a excepció d'una llenca de terra a tocar de la província de Saragossa i, és clar, del tros terolenc de la Franja catalanoparlant) està coberta per catalanismes dels que Fort examina en la seua mostra. Fins al punt que en aquesta demarcació provincial de Terol l'autora distingeix cinc zones, ordenades segons la densitat (de més a menys) de formes d'origen català. La zona número 1 agrupa punts d'enquesta de l'est de Terol, molt pròxims al límit amb el País Valencià: una faixa de terra que va de nord a sud, des de Bordón i Tronchón a Olba i Manzanera (aquests dos, a la vora ja de les comarques valencianes castellanoparlants de l'Alt Millars i l'Alt Palància). La número 2 aplega tres localitats de l'extrem meridional de l'Aragó (Masegoso, Arcos de las Salinas, Riodeva) que rodegen el Racó d'Ademús. Les tres zones restants ocupen respectivament (i aproximada) el centre, l'oest i el nord de la província.

Val a dir que aquests catalanismes de Terol en general formen part d'àrees lèxiques de penetració cap a l'oest que (lògicament) impliquen també l'àmbit lingüístic castellanoragonès de l'interior valencià. És, si més no, significatiu que la força expansiva de determinats mots catalans (digueu-ne, si preferiu, valencianismes) els haja portat a bona part del Baix Aragó més meridional. Com a mostra, faré una ullada a tres casos de propagació lèxica del català terra endins, d'entre els materials elaborats per Fort (1988), completant-los amb l'intermedi territorial del País Valencià castellanoparlant.⁷

1. El tipus lexical *guardiola* (amb variants com *driola*) és abundantment registrat per l'*ALEANR* (mapa 1217: HUCHA) en punts de tota la província (Fort 1988: 835).

(7) No m'aturo en consideracions etimològiques. A propòsit de l'origen i les vicissituds de cada mot, vegeu el treball de Fort (1988) o el *DECat*.

El mateix atlas anota per a Ademús (V 100) *driola*; *radiola* a Aranyuel (Cs 300); *hucha* i *radiola* a Sogorb (Cs 301).⁸ Les monografies dialectals consultades ens forneixen: *guardiola* i *vidriola* en localitats de l'Alt Millars i l'Alt Palància pròximes a la frontera lingüística (Nebot 1983: 54); *driola*, *guardiola* i *ladriola* al Racó d'Ademús (Gargallo 1987: 1008, 1037, 1047); *ladriola* a Sarrión (Terol), no gaire lluny del País Valencià (López 1992: 51).

2. Tal com indica Fort (1988: 836), amb una lleu adaptació al tipus derivatiu castellà tenim *bezón* o (en plural) *bezones* (i en algun testimoni contigu al català la variant amb *-s-besón/-es*) en punts d'enquesta orientals de l'*ALEANR* (mapa 1079: GEMELOS), des de la província d'Osca fins a la de Terol, al llinar d'aquesta amb l'Alt Millars. L'atles recull igualment *bezones* a Aranyuel (Cs 300) i Begís [Bejís] (Cs 302), i *besones* a Sogorb (Cs 301). Dades de l'Alt Millars i de l'Alt Palància que ratifiquen i precisen altres estudis: Nebot (1982: 97) aporta un *bezón* en els seus tres punts d'enquesta de l'Alt Millars (v. ap. 1), i un *besón* en els dos de l'Alt Palància (v. ap. 1); la segona variant correspon, per cert, a la zona de *seseo* d'aquesta comarca. La mateixa autora remet al *bezón* sogorbí de Torres Fornés (1903: 256), que, tot i el títol de l'obra (*Sobre voces aragonesas usadas en Segorbe*), no sembla pas que siga un aragonesisme de la zona, tal com es desprèn del present apartat. El fet que el registren alguns diccionaris aragonesos (així, el d'Andolz 1984) no li confereix automàticament l'entitat d'aragonesisme de procedència constitutiva. En tot cas, «aragonès» en el vague i desaconsellable sentit de pertanyent a alguna zona d'Aragó.⁹ D'entre les dades extretes de monografies dialectals, anoto encara les següents: *bezón* a l'Anglesola (Julián 1998: 28, que corrobora el de l'*ALEANR* –Te 405); així com a Lluent [Ludiente], a l'Alt Millars (comarca a la qual pertany també el *besón* de Monzó 1951: 208). *Bezón(es)* a la Puebla de Arenoso (igualment a l'Alt Millars, a tocar de l'Aragó: Gargallo 1982: 220). *Besón* al Villar del Arzobispo (Llatas 1959, I: 129), localitat amb *seseo* (v. 5); i, segons aquest autor, en algunes altres localitats de la comarca dels Serrans (*la Serranía*, com en diuen a la zona).

3. Per gairebé tota la província de Terol es registra el verb *espolsar* (*ALEANR*, mapa 899: SACUDIR; Fort 1988: 838). Les monografies consultades en donen notícia a les comarques valencianes de parla xurra: a l'Alt Millars i a l'Alt Palància (Alba 1986: 128; Barberá 1962: 250; Gargallo 1982: 231; Monzó 1951: 219; Nebot 1990: 134); als Serrans i al Racó d'Ademús (Llatas, I: 255-256; Gargallo 1987: 1022).

Fort (1988: 841) remata el seu article tot referint-se a l'extensió de *driola*, *espolsar* i una altra forma (*corbella*) per quasi tot el territori terolenc, i es planteja fins a quin punt es pot parlar d'una penetració catalanovalenciana a l'Aragó, «[...] o más bien debemos referirnos a un léxico perteneciente a un tronco común». Em miro amb cautela aquesta última conjectura. L'extensió de manlleus lexicals a un territori veí pot atorgar-los al cap del temps una certa carta de naturalesa en aquest territori d'acollida, però si en els tres casos plantejats anem als orígens, si fem gramàtica històrica o història del lèxic, no anirem a parar a un tronco comú, a un fons catalanoaragonès constitutiu (com en els casos de l'apartat 2). Anirem a parar al català.

(8) Faig notar que els punts Cs 301 (*Segorbe*) i Cs 302 (*Bejís*) de l'*ALEANR* semblen intercanviats. Ignoro si les dades que n'ofereix l'atles també estan intercanviades, o si es tracta només d'un lapsus en la numeració i l'emplaçament dels punts d'enquesta als mapes.

(9) No ho deu veure així Nebot, que acostuma a citar com a aragonès tot el que prové d'Andolz (1984). Per això escriu en el cas que ens ocupa: «En arag. *bezón* i *besó*» (Nebot 1982: 97). Per a la primera variant remet a tres repertoris aragonesos (Pardo, Coll, Andolz); per a la segona, només a Andolz, que localitza *besó* a Calaceit i Cretes (!), dues localitats catalanoparlants de la província de Terol.

En qualsevol cas, la quantitat de catalanismes que traspassen la frontera lingüística és molt més minsa com més endins. Fet al qual s'han referit ja alguns autors com Nebot (1991: 38-41), que analitza, a més, pel que fa a l'Alt Millars i a l'Alt Palància, alguns factors determinants d'aquesta penetració (proximitat geogràfica, matrimonis, servei domèstic, influència de valencianoparlants als llocs d'interior durant l'estiu, etc.).

Jo diria que entre les zones de frontera lingüística i aquelles de més a l'interior no només varia la quantitat dels elements catalans incorporats, sinó també la qualitat, i concretament l'estructura sil·làbica del consonantisme final, més fidel al català d'origen com més a la vora del límit lingüístic (i viceversa). Finals consonàntics amb les oclusives sordes *-p/-t/-c* o amb les palatals africada (*-ch*), nasal (*-ñ*) o lateral (*-ll*), són impropis del castellà. I si bé no són infreqüents els casos d'adaptació en alguns catalanismes dels parlars estrictament fronterers, hi són també abundants els elements lèxics que guarden fidelitat al consonantisme final que els ofereix el català de procedència. Fa anys que vaig escriure sobre aquest tractament divers de l'adaptació dels valencianismes (en general substantius o adjectius masculins) als parlars xurros (Gargallo 1989). I ara torno a cavil·lar-hi.

Penso en els casos de lusismes incorporats en parlars castellans pròxims a la ratlla amb Portugal. I llegeixo el que va deixar escrit Gregorio Salvador sobre els manlleus del portuguès a l'espanyol: «[...] No tiene el lusismo ese aire de extranjería, de artículo de contrabando, que presentan, al menos durante algún tiempo, palabras procedentes de otras lenguas [...]» (Salvador 1967: 239). Efectivament, per les característiques constitutives afins del castellà i el romanç gallegoportuguès, i encara més per una estructura sil·làbica també afí en relació amb el consonantisme final, portuguesismes dialectals com *fañoso*, *payo*, *rodo*, *aguiero*, *buraco*, *porco*, *pelejo* (independentment de llur significat) no han tingut problemes ressenyables d'adaptació formal des dels corresponents models portuguesos d'origen (Salvador 1967: 260-261). A diferència d'alguns catalanismes de l'espanyol general, o dels de la zona xurra.

D'aquesta mena de catalanismes inadaptats, fidels al consonantisme original, n'hi ha molts al Villar del Arzobispo, tal com assenyala Llatas (1959, I: 52), que n'enumera els següents: (amb *-t*) *atabut*, *barrechat*, *borinot*, *brot*, *corcusit*, *chulivert*, *chut*, *frechint*, *menchant*, *mut*, *porrat*, *pulput*, *tamarit*, *titot* i *turrat*; (amb *-ll*) *barull*, *caramull*, *estornell*, *mesell* i *sorell*; (amb *-ch*) *Benacloch* (excepcionalment un topònim),¹⁰ *escabech*, *fuch*, *rebuch* i *calich*.

Doncs bé, són molts menys els que trobarem amb aquesta mena de terminacions terra endins. Al Racó d'Ademús, per exemple, en registre tan sols quatre: *forcachet* ('mena de collar de fusta que es posa al coll dels muls per a llaurar'), *forcat* ('arada en forma de forca que s'aplica a un sol mul per a la llaurada'), *ifuch!* (interjecció emprada per a espantar els animals o traure's algú del damunt) i *pulput* 'puput' (Gargallo 1987: 1028, 1029, 1089); aquest últim, només a la Puebla de San Miguel (v. 6.4).¹¹

No en detecto gaires més al límit de l'Alt Millars amb l'Aragó, a la Puebla de Arenoso: *borinot*, *calbot*, *cheperut*, *ifuch!*, *gallet* (*beber al -*), *pulput*,

(10) «[...] caserío y partida rural enclavados en el término municipal de Chulilla, muy próximos al Villar del Arzobispo» (Llatas 1959, I: 128).

(11) *Pulput* a Titagües (V 101), als Serrans, segons l'*ALEANR* (mapa 459: ABUBILLA), que anota variants com *burbut* o *bebut* pel centre de la província de Terol.

rebuch; figuren per ordre alfabètic dins del vocabulari inclòs a Gargallo 1982: 214-258.

D'entre els catalanismes amb *-t*, alternen en l'àmbit xurro formes amb reforçament vocàlic (adaptades) amb d'altres sense adaptar: *borinot/-e*, *calbot/-e*, *escarot/-e*, *porrat/-e*. Remeto per als detalls a Gargallo 1989: 491-492. I a aquesta mateixa obra, de manera general, en relació amb alternances similars (de distribució geogràfica complementària) en catalanismes amb [p], [k] i [tʃ] finals.

Ara bé, de catalanismes amb les palatals lateral i nasal conservades en posició final absoluta, no se'n troben més que a recer de la frontera lingüística.

Reguiñ 'rondineig, fastidi, mal humor' (tal com el mot valencià d'origen és definit al *DCVB*, s.v. *reguiny*), del Villar del Arzobispo, esdevé *reguiño* en localitats una mica més interiors (Llatas 1959, I: 154). I el *reguiñ* que Monzó (1951: 234) atribueix a l'Alt Millars, tot i que no s'hi precisa més la localització, el prevere degué recollir-lo d'algun punt fronterer.¹² *Codoñ* és un saborós catalanisme que recull Nebot (1990: 144) a Almedíixer.

Prou més abundants (però sempre a recer de la divisòria lingüística) són els catalanismes amb *-ll* (palatal) que semblen testimoniar les transcripcions de les diverses monografies consultades.¹³ Als anotats per Llatas (1959, I: 52) –v. supra– podem afegir-ne ara alguns de l'Alt Millars, com *caramull* (Alba 1986: 33) i *forcall* (Nebot 1985: 427), que terra endins es fan *caramul* i *forcal* (així a la Puebla de Arenoso, Gargallo 1982: 223, 233). D'aquestes dues formes, la primera vessa més enllà de la frontera administrativa amb l'Aragó: López (1992: 11) anota *acaramul* per a Sarrión. *Raspall*, *paixarell* (forma en què *-ix-* correspon a una articulació prepalatal sorda [ʃ])¹⁴ i *replanell* testimonia Alba (1986: 44, 61, 150) a Lludient. També a l'Anglesola, al llinar de la província de Terol amb la de Castelló, i a tocar de la frontera lingüística (v. 6.1), Julián registra (1998: 27, 37) *aguamoll*, *arguell* i *rovell*.

Sens dubte la permeabilitat que demostren en relació amb el català les poblacions arrecerades a la frontera lingüística, és molt més notòria que terra endins. Es tracta de localitats on els habitants tenen un coneixement (si més no passiu) del valencià, com ha assenyalat Nebot (1991: 41) per a l'Alt Millars i l'Alt Palància, i com puc acreditar jo mateix per al Villar del Arzobispo o l'Anglesola.

No és estrany, doncs, que s'hi produïsquen fenòmens de coexistència d'elements castellans i catalans, com un de ben curiós que Alba (1986: 51) testimonia a Lludient, a saber, diminutius amb base lèxica catalana al costat dels primitius amb tipus formal castellà: *uñal/unglica*, *hembra/femellica*, *hombre/homenico*, *palmo/pamico*, *mesa/taulica*, *mujer/donica*. Coexistència lexical que em recorda les observacions de Gulsoy (1970: 101) per a la localitat (també fronterera) d'Énguera, «[...] where one hears *azaite* and *oli*, *cozina* and *cuina*, *helor* and *chelor*, *mesa* and *taula*».

També deu ser fruit d'aquesta influència catalana, més efectiva en llocs fronterers de l'àmbit xurro, un gran nombre d'expressions que els mateixos parlants per força han de percebre com a alienes al castellà: *¡Casi res porta el diari!*, *¡Torna-li la trompa al*

(12) Com ja he escrit abans (Gargallo 1989: 494, n. 27), no em mereix cap credibilitat el *reguiñ* que Andolz (1984) adjudica a la localitat terolensa de Sarrión, molt apartada de la frontera lingüística.

(13) S'haurà de tenir en compte, però, com a mesura de prudència, que aquestes transcripcions amb *-ll* són només un indicatiu de la pronúncia real, a falta d'enregistraments de viva veu.

(14) Pronúncia del tot excepcional en el parlar de Lludient. No trobo el testimoni de cap altra paraula amb aquest so en la corresponent monografia d'Alba (1986).

chic!, al Villar del Arzobispo (Llatas 1959, I: 169; II: 199). *Salut y forsa al canut, Voto a Déu si m'alzo*, a l'Anglesola (Julián 1998: 59, 64). O fins i tot refranys com el d'aquesta mateixa localitat: *El que la entorta se la emporta* (Julián 1998: 54); o el del Villar del Arzobispo (*El que l'antorta se l'emporta*; Llatas 1947: 169); com el refrany valencià que els fa de model («Qui l'entorta, se l'emporta»; DCVB, s.v. *entortar*).

Refranys com aquell que jo mateix vaig recollir a Fanzara: *Peñagolosa emboirá, als huit dies seca o bañá* (Gargallo 1993: 419). Refranys que només excepcionalment penetren terra endins, tot i que siga amb lleus adaptacions. Com aquest que encara he pogut arregar a la Puebla de Arenoso i al Racó d'Ademús, en al·lusió a la creixença del dia arran del solstici d'hivern: *A/Pa Nadal, un paso (de) pardal*.¹⁵

5. DECANDIMENT I PÈRDUA D'ALGUNS TRETOS GENUÏNS, AVENÇ I CONSOLIDACIÓ DE LA NORMA CULTA CASTELLANA

A la dècada dels 60, Gulsoy escrivia (1968: 1737-1738) sobre un ancià de Fanzara «[...] que guarda la *s* sonora con cierta vitalidad». Aquesta articulació sonora (distingida de la corresponent sorda en funció de l'etimologia o de la fonètica sintàctica) va descriure-la Sanchis (1967: 209-210) en la mateixa dècada. La mateixa en què l'ALPI (1962) ens deixava el testimoni (de dècades pretèrites) de diverses formes transcrits amb [z] als seus mapes: tal com el que interroga sobre el nom de la localitat estudiada (756), *Fanzara* (mapa 2: DENOMINACIÓN DEL LUGAR); així també en altres posteriors (9: ACERO; 22: CAUSA; 43: CEREZA; 49: COCINA).

En canvi, a la dècada dels 80, en alguna de les meues incursions fanzarines, ja no vaig ser capaç de sentir cap [z] en aquesta localitat al·lusionada contigua al valencià de la Plana.

Als anys 60 Joan Coromines va comunicar a Joseph Gulsoy (1963-1968: 328, n. 47) que «[...] havia notat la *s* sonora en mots i combinacions com *cosa, casarío, desecho*, las aguas [...]» a la localitat de l'Alcúdia de Veo (a l'Alt Palància). Nebot (1985: 411) ja no la hi va trobar.

Com ha succeït amb aquest tret propi de Fanzara i de l'Alcúdia, és ben possible que amb el nou segle acabe per esmoreir-se el típic *seseo* de la mateixa Fanzara (Sanchis 1967: 210), de diverses localitats de l'Alt Palància,¹⁶ i qui sap si també el del Villar del Arzobispo (Llatas 1959, I: 37, 40-41, 78).

És un risc similar al que han de córrer entre les pròximes generacions de parlants moltes de les característiques (lexicals sobretot) descrites en els apartats precedents (2, 3 i 4).

L'apel·latiu familiar de *mare* que retrata Torres Fornés (1903: 155-156) en el parlar de Cortes de Arenoso, a partir de diàlegs caricaturescos com el que Mundina (1873: 267) atribueix a aquest poble, a penes se sent ja a la comarca de l'Alt Millars. D'entre els punts xurros de l'*ALEANR* (mapa 1096: NOMBRE FAMILIAR DE LA MADRE), només trobo una *mare* (juntament amb *mama*) a Aranyuel (Cs 300).

(15) A Gargallo (1993) tracto amb més detall d'aquest suggerent fenomen d'interferència lingüística transfronterera: l'adopció/adaptació de refranys catalans en territori lingüístic castellanoaragonès.

(16) «Alcudia de Veo, Almedijar, Altura, Azuébar, Castellnovo, Chóvar, Navajas, Segorbe, Soneja, Sot de Ferrer», segons que enumera Nebot (1991: 18).

Són moltes les monografies que registren el participi analògic *tuvido* en la zona que ens ocupa (no val la pena de citar-les). En canvi, l'*ALEANR* (mapa 1655: TENIDO) no en dóna cap testimoni en aquesta àrea de frontera (i ben pocs en la resta del domini castellanoaragonès). Potser per la pressió inhibidora del moment de l'enquesta. Potser també perquè *tuvido*, com altres trets genuïns, fa temps que es bat en retirada davant l'avenç i la consolidació de la norma culta castellana.

6. FINAL: DIVERSOS MODELS DE PARLARS (I DE PARLANTS) XURROS FRONTERERS

6.1 *Parlars (i parlants) de frontera lingüística*

Especialment permeables a la influència de l'àrea catalanoparlant contigua, aquests parlars exhibeixen un hibridisme molt més marcat que els seus continuadors xurros de terra endins, un mestissatge lingüístic que en certa manera recorda els parlars castellans fronterers d'Énguera i la Canal de Navarrés (Gulsoy 1963-1968) o alguns altres de fronterers (enclavaments inclosos) del sud valencià (Montoya 1989). Els corresponents parlants són sensibles a aquest veïnatge lingüístic, molts són bilingües (almenys passius). I prou allunyats com estan de la ratlla administrativa amb l'Aragó, jo diria que no senten tant com altres xurros de més amunt la comunitat cultural i de sentiment amb la gent aragonesa. Més aviat viuen en un món de frontera que els brinda possibilitats de relació humana (familiar, comercial) en dues llengües, en dues valencianitats perfectament compatibles. Aquest podria ser el cas de Fanzara (l'Alt Millars), amb una singularitat lingüística fronterera que ha cridat l'atenció dels dialectòlegs des de ja fa temps. Model fanzarí que, en qualsevol cas, no sembla massa allunyat del d'altres localitats de frontera lingüística, com Lludient (també a l'Alt Millars), l'Alcúdia de Veo (a l'Alt Palància) o el Villar del Arzobispo (als Serrans).¹⁷

6.2 *Parlars (i parlants) de frontera lingüística i administrativa*

A diferència dels del subapartat anterior, hi ha parlars (i parlants) situats a la vora del català però també a la de la ratlla entre l'Aragó i el País Valencià. Amb dues situacions relativament inverses.

(17) Potser els castellano-parlants d'Olocau del Rei [Olocau del Rey], a l'extrem occidental de la comarca valenciana dels Ports, tinguen en el seu enclavament lingüísticoadministratiu, a tocar del català, una certa afinitat de sentiments amb la gent de Fanzara, Lludient, l'Alcúdia o el Villar.

6.2.1 La que encarna exclusivament un poble de frontera, Villahermosa del Río (amb els seus habitants). Aquesta localitat de l'Alt Millars, tot i trobar-se ben a prop de pobles catalanoparlants, queda aïllada d'aquests per la barrera orogràfica que corona el cim de Penyagolosa. Lògicament no està sotmesa a influències del català similars a les de les poblacions del subapartat precedent. I, en canvi, el seu parlar és prou afí al de pobles veïns de la mateixa comarca (així, Cortes de Arenoso), amb els quals, a més,

comparteix veïnatge amb l'Aragó. No és d'estranyar, tampoc, que els seus habitants senten una afinitat especial (lingüística, humana) amb els aragonesos de l'altra banda de la ratlla, tal com els parlants que retrato al subapartat 6.3.

6.2.2 La de l'Anglesola, que podria servir de model extrapolable a d'altres localitats de Terol contigües a València i al valencià. El seu parlar manifesta una marcada influència de l'element català (lèxic, expressions, refranys; v. 4), i els seus parlants estan oberts a una relació humana ben estreta amb els veïns valencians (catalanoparlants), però, segons que jo mateix he pogut percebre, el sentiment de pertinença a l'Aragó els diferencia notablement dels valencians (xurros) de frontera lingüística, per als quals l'Aragó és una realitat considerablement més llunyana (v. 6.1).

6.3 *Parlars (i parlants) de frontera administrativa*

No hi ha una gran diferència entre el parlar del meu poble (Puebla de Arenoso, a l'Alt Millars) i el de la veïna localitat terolenc d'Olba. En canvi, la ratlla que els separa sí que pot influir en el sentiment (socio)lingüístic dels pocs habitants d'un lloc i de l'altre. La consciència mixta dels de la Puebla («hablamos castellano, o churro, o chapurreau, o como podemos; pero somos valencianos, o medio valencianos y medio aragoneses, o churros») no la tenen els d'Olba. En qualsevol cas, sí que hi ha una comunitat de sentiments, una identificació de terra, cultura i llengua compartides, que transcendeix la divisió administrativa. D'altra banda, les localitats d'aquesta àrea transfronterera, ja siguin del cantó administratiu aragonès o del valencià, parlen una modalitat de castellà (amb aragonesismes i catalanisms) essencialment afí. Amb una lleu matisació, i poc menys d'un segle de distància, comparteixo la percepció de Torres Fornés (1903: 156) sobre els parlars de la zona: «En Olba, Rubielos y otros pueblos de la provincia de Teruel, el lenguaje en nada [en ben poc, anoto jo amb més cautela] se diferencia del de Cortes de Arenoso, Puebla de Arenoso y demás lugares valencianos de la dicha ribera.»

6.4 *L'illa administrativa del Racó d'Ademús (i els racons del Racó)*

Cas excepcional, el del Racó. Molt allunyat de l'àmbit catalanoparlant, al qual (tot s'ha de dir) el lliga durant les últimes dècades l'emigració que retorna periòdicament a la comarca. Aïllat administrativament de la resta de territori valencià. El seu parlar presenta afinitats amb els de les demarcacions contigües de la província de Terol i de la de Conca. Als seus parlants l'etiqueta de *xurro* els és aliena (tan apartats com estan de la dialèctica territorial i lingüística entre valencià i castellà). Però tampoc el Racó és un tot monocrom. Rodrigo (1999) ha escrit, en referència a la Puebla de San Miguel (a l'extrem oriental de la comarca), *el rincón del Rincón*. N'hi ha més, de racons, al Racó. No parla igual Ademús [Ademuz], al centre, que la Puebla o altres llocs perifèrics de

la comarca, com Vallanca i el seu annex municipal Negrón (tots dos a la vora de la *Serranía de Cuenca*), o el llogarret d'Arroyo Cerezo (*el Royo*, en diuen al Racó, d'aquesta pedania de Castielfabib; a tocar de la cruïlla amb Conca i Terol). No tenen els d'Ademús la consciència territorial (ni potser lingüística) de frontera que s'observa en els comarcans de la Puebla, Vallanca, Negrón o el Royo.¹⁸

No tenen *valencià, aragonès, castellà, xurro*, àdhuc *català*, i tantes altres etiquetes d'aquest món de frontera, el mateix valor per a tothom. Per fortuna, segueixen valent de manera diversa, segons qui i com se les mira.

JOSÉ ENRIQUE GARGALLO GIL
Universitat de Barcelona

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALEANR = ALVAR, M. (con la colaboración de LLORENTE, A., BUESA, T. & ALVAR, E.), *Atlas lingüístico y etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja*, Zaragoza, Departamento de Geografía Lingüística / Institución Fernando el Católico / Diputación Provincial de Zaragoza / C.S.I.C., 1979-1980 (12 vol.).
- ALPI = NAVARRO TOMÁS, T., *Atlas lingüístico de la Península Ibérica*, Madrid, C.S.I.C., 1962.
- ALBA BESALDUCH, I. (1986) *El habla de Ludiente*, Castelló, Diputació de Castelló.
- ANDOLZ, R. (1984² [1a ed. 1977]) *Diccionario aragonés. Aragonés - castellano. Castellano - aragonés*, Zaragoza, Librería General.
- BARBERÁ ALBALAT, F. V. (1962) «Algunas voces de Vall de Almonacid» dins *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, XVIII, p. 245-257.
- COLÓN, G. (1976) *El léxico catalán en la Rumania*, Madrid, Gredos.
- DCECH = COROMINES, J. (con la colaboración de PASCUAL, J. A.), *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Madrid, Gredos, 1980-1991 (6 vol.).
- DCVB = ALCOVER, A. M. & MOLL, F. de B., *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, Editorial Moll, 1926-1968 (10 vol.).
- DECat = COROMINES, J., *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes / Caixa de Pensions «La Caixa», 1980-1991 (9 vol.).
- DIEC = INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, *Diccionari de la llengua catalana*, Barcelona / Palma de Mallorca / València, Edicions 3 i 4 / Edicions 62 / Editorial Moll / Enciclopèdia Catalana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.
- DRAE = REAL ACADEMIA ESPAÑOLA, *Diccionario de la lengua española*, Madrid, Espasa-Calpe, 1992²¹.

(18) Sobre el Racó d'Ademús, la seua parla i la seua gent, vegeu Gargallo 1987.

- FORT CAÑELLAS, M. R. (1988) «Algunas influencias léxicas del catalán en el castellano de Aragón» dins Ariza, M., Salvador, A. & Viudas, A. eds., *Actas del I Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española I*, Madrid, Arco/Libros, pp. 833-843.
- GARGALLO GIL, J. E. (1982) “El habla de Puebla de Arenoso (Bajo Aragón). Peculiaridades y afinidades”, tesi de llicenciatura presentada a la Universitat de Barcelona.
- (1986) «Problemes en la interpretació d’algunes afinitats lèxiques entre el valencià i els parlars *xurros*» dins Veny, J. & Pujals, J. M. eds., *Actes del Setè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Tarragona-Salou 1985)*, Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, pp. 647-658.
 - (1987) “Una encrucijada lingüística entre Aragón, Valencia y Castilla: el Rincón de Ademuz”, tesi doctoral presentada a la Universitat de Barcelona.
 - (1989) «Alguns aspectes fonètics en l’adaptació dels valencianismes als parlars *xurros*» dins Ferrando, A. ed., *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1986)* VII, València, Institut de Filologia Valenciana, pp. 487-497.
 - (1993) «Un caso particular de interferencia lingüística: la adopció/adaptació de refranes de sello valenciano (catalán) en territorio lingüístico castellano-aragonés» dins Lorenzo, R. ed., *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filología Románicas (Universidade de Santiago de Compostela, 1989)* IV, A Coruña, Fundación «Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa», pp. 411-423.
- GEC = *Gran Enciclopèdia Catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1986 [2a ed.] (24 vol.).
- GULSOY, J. (1963-1968) «L’origen dels parlars d’Énguera i de la Canal de Navarrés», *Estudis Romànics*, XII, pp. 317-338.
- (1968) «La vitalidad de la *s* sonora en Bajo Aragón [*sic*]» dins QUILIS, A. ed., *Actas del XI Congreso Internacional de Lingüística y Filología Románicas IV*, Madrid [Annex LXXXVI de la *Revista de Filología Española*], C.S.I.C., pp. 1733-1738.
 - (1970) «The background of the *xurro* Speech of Upper Mijares», *Romance Philology*, XXIV, pp. 96-101.
- JULIÁN ROCHELA, C. (1998) *El habla de La Iglesuela del Cid*, Zaragoza, Mira.
- LLATAS, V. (1947) «Lenguaje de Villar del Arzobispo», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, XV, pp. 164-193.
- (1959) *El habla del Villar del Arzobispo y su comarca*, Valencia, Diputación Provincial de Valencia (2 vol.).
- LÓPEZ NAVARRETE, R. (1992) *El habla de Sarrión*, Barcelona, ed. Gregorio López Navarrete.
- MONTOYA I ABAD, B. (1982) «El repartiment lingüístic al Vinalopó Mitjà», *L’Espill*, 13/14, pp. 57-70.
- (1989) *La interferència lingüística al sud valencià*, València, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència / Gabinet d’Ús del Valencià.

- MONZÓ NOGUÉS, A. (1951) «El Mijares y el mijarense», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, XIX, pp. 41-65, 93-120, 187-249.
- MUNDINA MILALLAVE, B. (1873) *Historia, Geografía y Estadística de la provincia de Castellón*, Castellón, Imprenta y Librería de Rovira Hermanos.
- NEBOT CALPE, N. (1982) «Voces prerromanas en el habla castellano-aragonesa del Alto Mijares y del Alto Palancia (Castellón)», *Archivo de Filología Aragonesa*, XXX-XXXI, pp. 63-112.
- (1983) «Germanismos y arabismos en el habla castellano-aragonesa del Alto Mijares y del Alto Palancia (Castellón)», *Archivo de Filología Aragonesa*, XXXII-XXXIII, pp. 47-99.
- (1985) «El castellano-aragonés en tierras valencianas (Alto Mijares, Alto Palancia, Serranía de Chelva, Enguera [sic] y la Canal de Navarrés)», *Archivo de Filología Aragonesa*, XXXIV-XXXV, pp. 395-535.
- (1986) «Léxico referente al tiempo, a los accidentes geográficos, a la naturaleza del suelo y agricultura del alto Mijares y del alto Palancia [sic] (Castellón)», *Archivo de Filología Aragonesa*, XXXVIII, pp. 123-185.
- (1990) «Léxico referente al mundo de las plantas en el Alto Mijares y el Alto Palancia (Castellón)», *Archivo de Filología Aragonesa*, XLIV-XLV, pp. 95-160.
- (1991) *Toponimia del Alto Mijares y del Alto Palancia. Estudio etimológico*, Castelló, Diputació de Castelló.
- (1994) «Nombres de animales en el habla del Alto Mijares y del Alto Palancia (Castellón): artrópodos, gusanos y moluscos; anfibios y reptiles; aves; alimañas y otros mamíferos silvestres» dins *Archivo de Filología Aragonesa*, L, pp. 155-195.
- PADILLA GARCÍA, X. A. & MARTÍNEZ RUIZ, R. (1999) «Rastreando el aragonés en el bajoaragonés de la comarca del Alto Palancia (el habla de Torás y sus peculiaridades léxicas y fonéticas)» dins Aleza Izquierdo, M. ed., *Estudios de historia de la lengua española en América y España*, Valencia [sic], Universitat de València, pp. 229-237.
- RÍOS GARCÍA, I. (1989) *El habla de Sot de Ferrer*, Castelló, Diputació de Castelló.
- RODRIGO ALFONSO, C. (1999) *Puebla de San Miguel. «El rincón del Rincón»*, Ayuntamiento de Puebla de San Miguel.
- SALVADOR, G. (1967) «Lusismos» dins Alvar, M., BADÍA, A., BALBÍN R. de & LINDLEY CINTRA, L. F. dir., *Enciclopedia Lingüística Hispánica II*, Madrid, C.S.I.C., pp. 239-261.
- SANCHIS GUARNER, M. (1967) «Las hablas del Alto Mijares y de Fanzara» dins *Boletín de la Real Academia Española*, XLVII, pp. 201-212.
- TORRES FORNÉS, C. (1903) *Sobre voces aragonesas usadas en Segorbe*, Valencia [sense indicació d'editorial].
- VENY, J. (1985) *Introducció a la dialectologia catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- (1991) «Petges aragoneses en els dialectes catalans meridionals» dins Veny, J., *Mots d'ahir i mots d'avui*, Barcelona, Empúries, pp. 97-114.